

تبیین معنا و مفهوم "سلام، درود و صلوات" از نگاه شیعه و اهل سنت

معصومه رامشینی^۱

چکیده

سلام نام خداوند است که هستی و کمال محض است و هیچ نقص، نیستی، نیاز و کاستی در آن راه ندارد و اسلام را از آن جهت اسلام نامیده‌اند که آموزه‌ها و برنامه‌هایش از جانب خداوند سلام است که برای رشد و کمال انسان و دورشدن از عیب‌ها و نقص‌هاست. سلام واژه‌ای قرآنی است که خداوند انبیای خود را به آن درود گفته و مسلمانان را برای تحیت گفتن به یکدیگر به آن فرمان داده است. در میان مسلمانان شیعه و اهل سنت در آداب و فضیلت سلام، شباهت زیادی است؛ ولی در برخی موارد اختلاف نظر هم دیده شده است و صلوات هم ذکری مشهور در میان مسلمانان بوده و از شعارهای مشترک همه امت اسلامی است که قرآن کریم به صراحت به آن دستور داده است. وجود ده‌ها روایت و حدیث نبوی کیفیت، فضیلت و آثار صلوات را برشمرده است. در درستی این سخن در جوامع شیعی تردیدی وجود ندارد؛ ولی در میان اهل سنت گویا اقبالی به این اندازه به آن دیده نشده است. بنابر فقه شیعه میان اهل بیت پیامبر و پیامبر قابل انفکاک و جداسازی نیست؛ ولی در فقه اهل سنت بین صلوات و آل پیامبر رابطه تنگاتنگ دیده نشده؛ بلکه تصریح شده که گنجاندن اهل بیت در صلوات لازم نیست. هدف از انجام این تحقیق تبیین معنا و مفهوم سلام، درود و صلوات از نگاه شیعه و اهل سنت است و روش جمع‌آوری داده‌ها به صورت اسنادی - کتابخانه‌ای است.

کلیدواژه‌ها: اهل سنت، درود، سلام، شیعه، صلوات

^۱ طلبه سطح ۲ حوزه علمیه فاطمیه (سلام الله علیها) شهرستان پاکدشت

مقدمه

سلام بهترین تحیت الهی و بیانگر مودت و رحمت خداوند و از اوصاف خداوند است و سلام بودن خداوند یعنی بندگان از ظلم خداوند در امان هستند. این وصف خداوند الهام‌بخش امنیت، آرامش و ثبات در رابطه انسان با خدا و رابطه خداوند با وجود و حیات است. سلام سرآغاز هر گفتگو و بیانگر تواضع سلام کننده و لطافت‌بخش فضای انس و مودت و زمینه‌ساز ارتباط انسانی محترمانه، مؤثر و سازنده است. صلوات هم نوعی دعا و رحمت الهی است که از خداوند برای وجود نازنین نبی مکرم اسلام و اهل بیت علیهم‌السلام درخواست می‌کنیم. صلوات بر محمد و آل محمد در حقیقت به‌منظور زنده نگه‌داشتن یاد، نام و مکتب او در خاطره‌هاست که تأسی مداوم به محاسن و مکارم اخلاق او و خاندانش است. درباره سلام و صلوات، مقالات و کتاب‌های زیادی نوشته شده است؛ از جمله: «فقه فریقین و جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام در صلوات» نوشته محمدصادق فیاض که در این تحقیق، ملازمه میان پیامبر و اهل بیت پیامبر در صلوات، بر پایه متون روایی، بررسی شده؛ ولی در مقاله حاضر علاوه بر بررسی ملازمه پیامبر و اهل بیت پیامبر، به معرفی جایگاه آل محمد و بررسی تفسیر و فلسفه صلوات و آداب و فضایل آن پرداخته می‌شود، همچنین در مقاله «نقش تربیتی سلام در قرآن و روایات» نوشته فاطمه بیگ، واژه سلام در قرآن و روایات بررسی شده ولی مقاله حاضر علاوه بر آن، سلام را از نگاه شیعه و سنی هم بررسی می‌کند. از آنجاکه سلام یکی از نام‌های خداوند است و در قرآن و روایات بسیار به آن پرداخته شده، لازم است به نقش تربیتی آن برای مسلمانان و چگونگی نگاه شیعه و اهل سنت به آن بپردازیم و با توجه به اینکه صلوات فرستادن بر پیامبر یکی از عبادت‌های مهم در اسلام است و در قرآن خداوند به آن امر کرده، لازم است که از چگونگی صلوات کامل و اهمیت و فضایل آن آگاه شویم. همچنین بحث و بررسی پیرامون اختلاف پیروان مذاهب اسلامی در مورد صلوات و سلام برای روشن شدن حقایق، که کسی نمی‌تواند در اهمیت و ضرورت آن تردید کند، لازم است. این تحقیق به شیوه توصیفی نوشته شده و در پی پاسخ به این پرسش است که معنا و مفهوم سلام، درود و صلوات از نگاه شیعه و اهل سنت چیست و اهداف آن تبیین معنا و مفهوم سلام و صلوات از نگاه قرآن و روایات، نقش تربیتی سلام و فضیلت و آداب آن، بررسی تفسیر، فلسفه و فضایل صلوات بر محمد و آل محمد و جایگاه "آل محمد" در صلوات و همچنین مقایسه و بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های مذاهب اسلامی درباره واژه سلام و صلوات است.

۱- مفهوم شناسی

قبل از پرداختن به اصل بحث، بیان مفاهیم کلیدی پژوهش و تعریف آنها ضروری است؛ لذا به این مفاهیم پرداخته می‌شود:

۱-۱. صلوات؛ ریشه اصلی این لغت صَلَّى بر وزن سَعَى؛ به معنای در آتش افکندن و برشته شدن در آتش است و بعضی معتقدند صلوات به معنای دور کردن آتش عذاب الهی است که نتیجه آن رحمت یا تقاضای رحمت است. بعضی هم بین « صَلُّوا » که ناقص واوی است با « صَلَّى » که ناقص یایی است فرق گذاشته اند و معنای اخیر را مربوط به « صَلَّى » و معنای قبل را مربوط به « صَلُّوا » دانسته اند.^۱ صلوات جمع صلوة و در اصل به معنای دعا، تبریک و تمجید است و برخی آن را با توجه و انعطاف معنا کرده اند و بعضی آن را به معنای تعظیم گرفته اند. نماز را صلوة گویند به خاطر اینکه مشتمل بر تعظیم پروردگار است اما در عرف شرعی اگر صلوات را به خدا نسبت دهند به معنای رحمت و تزکیه و ثناء است و اگر به غیر خدا نسبت داده شود به معنای تصدیق و اقرار به فضیلت کسی است. در ابتدا کلمه صلوة به معنای دعا بوده ولی بعد از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) به سبب استعمال زیاد در عبارت مخصوص، به معنای نماز شده است.^۲

در کتاب مفردات راغب آمده است که صَلَّى جمع صال یعنی آنکه می رسد و الصلاء به معنای سوزاندن و سرخ کردن است. در الصلاة نظر واژه شناسان این است که صلاة، دعا، تبریک و تمجید است. در آیه « أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ^۳ » صلوات و رحمت از پروردگارشان بر انسان های شکیبا و بردبار در سختی‌هاست و صلوات و درود خدای تعالی همان رحمت اوست.^۴

۱-۲. درود؛ درود به معنای صلوات است به معنای تحیت، سلام و تهنیت. درود فرستادن یعنی ادای

۱ مکارم شیرازی، پیام امام امیر المؤمنین، ص ۲۰۲

۲ رضایی، پیامبر مهر، ص ۱۴۹

۳ بقره: ۱۵۷

۴ راغب اصفهانی، مفردات، جلد ۲، ص ۴۱۶

احترام کردن و نماز گزاردن^۱. بعضی درود را به دو صورت معنی کرده اند: به معنای دعا، سلام، ثنا، نیایش و رحمت و به معنای چوب، تخته و درخت بریده^۲. بعضی هم گفته اند درود از دروته و دروسته به معنای درستی گرفته شده و سپس در فارسی میانه تبدیل شده و مترادف کلماتی چون آفرین، شاد باش و به به می باشند^۳.

۱-۳، سلام؛ سلام کلمه دعایی، مأخوذ از نازی؛ به معنی «بِهی» یعنی سلامت و بی گزند باشید^۴. در فرهنگ عمید آمده که سلام مصدر است؛ به معنای بی گزند شدن از عیب ها یا از آفت رهیدن و نجات یافتن، پاکی و رهایی از عیب. در المنجد سلام را اینگونه نوشته که سلام مصدر اسم از تسلیم، تهیت، پیروی و اطاعت. «السَّلَامُ عَلَى مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَى»^۵ یعنی کسی که پیروی کند از هدایت، خدا او را سالم نگه می دارد از عذاب و غضبش. زیرا سلام از اسماء خداست و سلامت است خداوند از هر نقص و عیب و نابودی و دار السلام یعنی بهشت^۶.

۱-۴. سنت؛ سنت در لغت به معنای راه پیموده شده است. اصل این واژه برگرفته از سخن عرب است که می گویند: سَنَنْتَ الشَّيْءَ بِالْمَسْنِ؛ یعنی با سنگ تیز بر چیزی به گونه ای کشیدی که بر آن نشانه ای برجا گذاشتی. گفته شده که سنت به معنای راه مرسوم و معمول است؛ چه خوب باشد و چه بد.^۷ همچنین سنت در لغت به معنای طریقه و روش است که از دیرباز و قبل از اسلام در اشعار جاهلیت در این معنا به کاررفته است. در قرآن و احادیث نیز سنت به معنای لغوی اش به کاررفته است.^۸ سنت در عرف فقها در مقابل بدعت به کار می رود و منظور از آن هرگونه حکم مستند به اصول شریعت

۱ دهخدا، جلد ۷، ص ۹۳۸۶

۲ عمید، فرهنگ فارسی عمید، جلد ۱، بخش ۲، ص ۹۳۹

۳ حوزه نت. پایگاه اطلاع رسانی حوزه ۹۸/۰۸/۳۰

۴ دهخدا، لغت نامه، جلد ۸، ص ۱۲۰۸۷

۵ طه: ۴۷

۶ بیگ، نشریه قرآن و حدیث، شماره ۳۰

۷ الکثیری، تقابل سلفی گری با شیعه و اهل سنت، ص ۶۲

۸ واحد فرهنگی هنری جام طهور، دایره المعارف طهور، ص ۱۷۱۱۰

است. بدعت هم به هر حکم مخالف با اصول شریعت و ناهماهنگ با سنت اطلاق می‌شود. اصولی‌ها اتفاق نظر دارند که سنت عبارت است از هر گفتار، کردار یا تأییدی که از پیامبر صادر شده باشد.

سنت در اصطلاح: مفهوم سنت به معنای اصطلاحی آن کاربردهای متفاوتی دارد: الف) سنت در نزد محدثین نخستین؛ به معنای آثار پیامبر، صحابه و تابعین بود که به آنان اصحاب اثر می‌گفتند و از زمان شافعی تاکنون سنت به قول، فعل و تقریر پیامبر اطلاق می‌گردد. در نزد شیعه، سنت به معنای قول، فعل و تقریر معصوم است. ب) سنت در فقه؛ به معنای استحباب به کار می‌رود اگرچه فقها به دیگر معانی آن نیز توجه کافی و کامل دارند. ج) سنت در مقابل بدعت. د) سنت در نگاه کتب اصحاب حدیث که گاهی سنت در این کتب به معنای عمل صحابه به کار می‌رود و...^۱

۱-۵. اهل سنت؛ در عبارت "اهل سنت" اهل به سنت اضافه شده و به معنای اصحاب، پیروان یا اقتداکنندگان به سنت پیامبر (صلی الله علیه و آله) در سخن یا کردار آن حضرت است. راویان و جویندگان حدیث نیز دانشمندان سنت یا سنن یا گردآورندگان سنت نامیده می‌شوند.

کلمه سنت در عبارت اهل سنت به یکی از این دو معناست: ۱) سنت به معنی روش؛ یعنی اهل سنت روش صحابه و تابعین را پیمودند و در متشابهات، بدون پژوهش دقیق سخن آنان را می‌پذیرند و علمش را به خدا وا می‌گذارند. ۲) سنت به معنی حدیث؛ یعنی اهل سنت به حدیث صحیح ایمان دارند و به آن اقرار می‌کنند، بی آنکه مراقبتی داشته باشند یا به تفسیر آن بپردازند؛ برخلاف معتزله.^۲

در ایران اسلامی و گاه در دیگر کشورهای اهل سنت، بر طیف وسیعی از مذاهب فقهی (حنابله، حنفیان، مالکیان، شافعیان، ظاهریه، جریریه و...) فرق تصوف و مشرب‌های مختلف کلامی؛ مانند ماتریدیه، اشاعره، وهابیت و... اطلاق می‌شود.^۳

۱-۶. شیعه؛ مفهوم شیعه در لغت بر دو معنا اطلاق می‌شود: ۱) توافق و هماهنگی دو یا چند نفر بر مطلبی ۲) پیروی کردن فردی یا گروهی از فرد یا گروه دیگر. شیعه در زبان عربی به معنای یک، دو یا گروهی از پیروان است.

^۱ واحد فرهنگی هنری جام طهور، دایره المعارف طهور، ص ۱۷۱۱۴

^۲ الکثیری، تقابل سلفی گری با شیعه و اهل سنت، ص ۶۳

^۳ واحد فرهنگی هنری جام طهور، دایره المعارف طهور، ص ۱۷۱۱۰

حج زمانی که پیروان تمام گروه های اسلامی در نماز جماعت شرکت می کنند به چشم می خورد که امام جماعت در پایان نماز دو سلام می گوید و صورت خود را در اولی به جانب راست و در دومی به جانب چپ متوجه می کند و کلمه « بَرَکَاتُهُ » را هم پس از سلام نمی گوید. اکثر فقهای اهل سنت جز ابوحنیفه سلام آخر را واجب دانسته و اتمام نماز را موقوف به گفتن آن می دانند. به فتوای این گروه گفتن سلام آخر در نماز جماعت برای هر یک از امام و مأوم یکبار واجب است. مالک، پیشوای فرقه مالکی می گوید: در نماز جماعت باید مأوم دوبار و امام یکبار سلام بگوید ولی مشهور در میان فقهای اهل سنت این است که نمازگزار دو سلام می گوید، سلام اول واجب و موجب اتمام نماز و سلام دوم مستحب است. از نظر فقهای شیعه سلام آخر از واجبات نماز است و تمام شدن و حلال شدن آنچه در حال نماز حرام بود موقوف به گفتن سلام آخر است. البته برای هر یک از امام و مأوم یکبار بیشتر واجب نیست^۱.

۶-۲. شباهت و تفاوت در صلوات

۶-۲-۱. **شباهت در صلوات؛** از جمله مسائل اساسی و مورد اتفاق مسلمانان، مساله صلوات بر پیامبر اکرم (ص) است. اما در چگونگی آن اختلاف است. شالوده و اساس این مساله برگرفته شده از قرآن است که خداوند می فرماید: خداوند و فرشتگان بر پیامبر صلوات می فرستند، ای کسانی که ایمان آورده اید بر او صلوات بفرستید^۲. مسلمانان چه شیعه و چه سنی همه از فضیلت و برکات صلوات بر پیامبر آگاه هستند و به آن اعتقاد دارند و صلوات در فرهنگ عام مسلمانان بسیاری از کشورها جایگاه ویژه ای دارد. معروفترین جمله نزد شیعیان برای صلوات «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ» است. مذاهب مختلف اسلامی در این که جمله «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ» بخش اصلی صلوات است اختلافی ندارند و به هم شبیه هستند. در ادامه به اختلاف و تفاوت در صلوات و علت آن می پردازیم.

۶-۲-۲. **تفاوت در صلوات؛** گفتیم که مذاهب مختلف اسلامی در بخش اول صلوات با هم اختلافی ندارند اختلاف در قسمت دوم و در عبارتی است که بعد از آن جمله می آید. شیعیان بر خلاف اهل

۱ پیشوایی، بحث هایی از فقه تطبیقی، ص ۶۹

۲ احزاب: ۵۶

سنت، عبارت «وَأَلِ مُحَمَّدٌ» را می آورند و به روایات پر شماری در منابع شیعه و اهل سنت استناد می کنند که صلوات کامل آن است که عبارت یاد شده را نیز داشته باشد، ولی برخی اهل سنت صلوات را تحریف می کنند. پیامبر (ص) فرمودند: بر من صلوات ابتر نفرستید. گفتند: ای رسول خدا صلوات ابتر چیست؟ فرمودند اینکه بگویند اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ و سکوت کنید. خدا کامل است و چیزی جز کامل را نمی پذیرد. امام شافعی می گوید: هر کس بر اهل بیت درود نفرستد (در نماز) نمازش باطل است. ابو مسعود انصاری می گوید: هر کس نمازی بخواند و در آن بر من و خاندانم درود نفرستد نمازش قبول نیست. با اینکه در کتاب های صحاح اهل سنت و جماعت چگونگی صلوات آمده است ولی اهل سنت و جماعت نتوانستند تحمل کنند که این فضیلت ویژه اهل بیت باشد زیرا ابوبکر، عمر و عثمان هر فضیلت و منقبت ادعایی داشته باشند باز هم به این پایه نمی رسند. آنها از همان قرن اول، تاریخ اسلام را به صورت ناتمام می آوردند و چون نام محمد یا پیامبر را می آوردند، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می گویند و آل را نمی آورند.^۱ در تشهد نماز هم ذکر صلوات همراه با «آل» (صلوات کامل) لازم است؛ در مذاهب سنی ذکر صلوات در پاره ای واجب و در پاره ای مستحب است. فقیه محقق شیخ عبد الرحمن الجزایری در کتاب معروف الفقه علی المذهب اربعه می گوید: از جمله سنن نماز، صلوات فرستادن بر پیامبر است. در تشهد اخیر و افضل انواع آن این است که بگویند «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَأَلِ مُحَمَّدٍ» این صلوات در مذاهب مالکی و حنفی، سنت مستحب است و در مذاهب شافعی و حنبلی فرض واجب است.^۲ فقهای شیعه امامیه همه اتفاق دارند بر این که در تشهد نماز اکتفا به درود فرستادن بر پیامبر (ص) جایز نیست و واجب است که بعد از درود بر پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بر «آل» او هم درود فرستاده شود.^۳ با وجود همه روایاتی که در کتب اهل سنت آمده که همگی صلوات بر «آل» را لازم می شمارند، ولی اهل سنت در مقام عمل «آل» محمد (ع) را جدا می کنند و به صلوات ابتر بسنده می کنند.^۴ در حالی که پیامبر از این عمل نهی کرده است.

۱ تیجانی، اهل سنت واقعی، ص ۳۵۵

۲ واحد فرهنگی هنری جام طهور، دایره المعارف طهور، ص ۵۰۴۱

۳ رضوانی، شیعه شناسی و پاسخ به شبهات، ج ۱، ص ۲۵۶

۴ بشوی، حقوق اهل بیت در تفاسیر اهل سنت، ص ۱۷۲

۷. نتیجه گیری

این نوشتار با عنوان تبیین معنا و مفهوم سلام، درود و صلوات از نگاه شیعه و اهل سنت است. سلام بهترین تحیت الهی و بیانگر مودت و رحمت خداوند است و صلوات شعار رسمی مسلمانان است که هر صبح و شام بارها در بهترین عبادت خویش (نماز) آن را تکرار می کنند، صلوات پیوسته خداوند و فرشتگان بر پیامبر و امر تاکیدی به مومنان بر تداوم صلوات بر ایشان، جلوه دیگری از اهمیت صلوات است. در بررسی آیات و روایات به این نتیجه رسیدیم که فرستادن صلوات باید به شکل درود و سلام بر پیامبر و آلش باشد تا قبول شود و از طرفی فرستادن صلوات در همه زمان ها و همه مکان ها ضروری است و دارای ثواب و برکات فراوانی است. آل پیامبر و حضور قطعی ایشان در کنار پیامبر صلوات الله علیه به هنگام درود بر آن حضرت نشان از رفعت مقام آنان و حضور دائمی عترت در کنار سنت پیامبر(ص) دارد. مطابق فقه شیعه صلوات بر پیامبر بدون صلوات بر اهل بیت صلوات ابر است که پیامبر از آن نهی فرموده است ولی این تعریف در فقه و اهل سنت جایگاهی ندارد و به اذعان آنها صلوات بر شخص پیامبر کافی است. قرآن اصل لزوم فرستادن صلوات بر پیامبر را بیان کرده و نباید انتظار داشت که خصوصیات و چگونگی آن را هم بیان کند. در بررسی جایگاه اهل بیت در صلوات در اندیشه فقیهان سنی این نکته مشخص شد که آنها راهی کاملاً متفاوت از فقه شیعه پیموده اند، کیفیت صلوات مبهم و ناشناخته نیست، گسست میان فقه اهل سنت و نصوص حدیثی، معرفتی نیست بلکه سیاسی است. با توجه به اهمیت موضوع پیشنهاد می شود در این راستا محققان و مولفان شیعه و روحانیون معظم، با توجه به ده ها روایت و حدیث نبوی که راهنمای کیفیت صلوات است این امر را تبیین کنند. به ویژه اگر این احادیث از کتب روایی خود اهل سنت جمع آوری و تدوین گردد در حل این اختلاف نقش عمده دارد.

پیشنهادهای تحقیق شامل پیشنهادات کاربردی و پژوهشی است.

- ۱- پیشنهادات کاربردی شامل: برگزاری همایش تقریب مذاهب اسلام، کلیپ های آموزش، ساخت فیلم، کرسی های آزاداندیشی و بحث در امور تاریخی و سیاسی اسلامی.
- ۲- پیشنهادات پژوهشی: نوشتن کتاب، مقاله و تحقیق در کتاب های بزرگان اهل سنت درباره احادیث پیامبر(ص) و جایگاه اهل بیت

۸. فهرست منابع

* قرآن کریم. مترجم الهی قمشه ای

الف) کتاب ها

- ۱- اردکانی یزدی، احمد بن محمد. فضایل صلوات گنجینه نور و برکت، قم: انتشارات مسجد جمکران، چاپ اول، ۱۳۷۹ ه. ش.
- ۲- القشیری، ابوالحسن مسلم بن الحجاج، صحیح مسلم، مترجم خالد ایوبی، ارومیه: موسسه انتشاراتی حسینی اصل، جلد ۳، چاپ اول ۱۳۹۳ ه. ش.
- ۳- الکثیری، محمد، تقابل سلفی گری با شیعه و اهل سنت، تهران: ناشر مشعر، چاپ اول ۱۳۹۴.
- ۴- بشوی، محمد یعقوب، حقوق اهل بیت در تفاسیر اهل سنت، قم: ناشر مرکز بین المللی ترجمه و نشر مصطفی، ویراست ۲، چاپ اول ۱۳۹۰ ه. ش.
- ۵- پیشوایی، مهدی، بحث هایی از فقه تطبیقی، تهران: ناشر مشعر، چاپ اول ۱۳۸۱ ه. ش.
- ۶- تیجانی، محمد، اهل سنت واقعی، قم: ناشر بنیاد معارف اسلامی، چاپ اول ۱۳۸۸ ه. ش.
- ۷- جورنانی اصفهانی، عباسعلی، فواید صلوات عواید تحیات، اصفهان: نشر اصفهان، چاپ اول ۱۳۱۳ ه. ش.
- ۸- حسینی شیرازی، سید محمد، بیداری مسلمانان، قم: ناشر جلال الدین، چاپ اول ۱۳۹۳ ه. ش.
- ۹- خاکپور حسین، عابدی احمد، اهل بیت علیهم السلام در تفسیر اهل سنت، قم: ناشر زائر آستان مقدس حضرت معصومه (س)، چاپ اول ۱۳۹۱ ه. ش.
- ۱۰- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ه. ش.
- ۱۱- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، مترجم خسروی حسینی، سید رضا، تهران: انتشارات مرتضوی، چاپ دوم ۱۳۷۴ ه. ش.
- ۱۲- رضایی اصفهانی، محمد علی، پیامبر مهر، قم: نشر انتشارات پژوهش های تفسیر علوم قرآنی، چاپ اول ۱۳۸۵ ه. ش.
- ۱۳- رضوانی، علی اصغر، شیعه شناسی و پاسخ شبهات، تهران: ناشر مشعر، چاپ اول، ۱۳۸۵ ه. ش.

- ۱۴- شکبیا اصفهانی، سید محمود، شرح زیارت اربعین، قم: نشر عطر عترت، چاپ اول، ۱۳۹۶ ه. ش.
- ۱۵- عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران: ناشر امیرکبیر، جلد یک بخش دوم، چاپ اول، ۱۳۶۴ ه. ش.
- ۱۶- قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: ناشر مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ اول ۱۳۸۸ ه. ش.
- ۱۷- محمدی، رضا، پندارها و پاسخ‌ها، تهران: مشعر، چاپ اول، ۱۳۸۸ ه. ش.
- ۱۸- محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: مرکز نشر مراتب الاعلام اسلامی، چاپ اول ۱۳۶۲ ه. ش.
- ۱۹- مرتضوی، سید محمد، شیعیان امارات، قم: انتشارات آشیانه ی مهر، چاپ اول ۱۳۹۲ ه. ش.
- ۲۰- مکارم شیرازی، ناصر، پیام امیرالمومنین علیه السلام، قم: ناشر مدرسه الامام علی ابن ابی طالب، چاپ اول ۱۳۹۰ ه. ش.
- ۲۱- واحد فرهنگی هنری جام طهور، دایره المعارف طهور، اصفهان: ناشر موسسه فرهنگی هنری جام طهور، چاپ اول ۱۳۹۵ ه. ش.

ب) نشریه

- ۱- باقری بیدهندی، ز، "کتابنامه صلوات"، نشریه علوم و حدیث، شماره ۱۳، بی تا.
- ۲- بیگ، فاطمه، "نقش تربیتی سلام در قرآن و روایات"، نشریه قرآنی کوثر، شماره ۳۰، زمستان و بهار ۱۳۸۷ و ۱۳۸۸ ه. ش.
- ۳- پرتو، مریم، "صلوات"، نشریه دانشنامه جهان اسلام، شماره ۳۱، ۱۴۰۱ ه. ش.
- ۴- رضی بهابادی، بی بی سادات، پنبه ریز، زهرا، "عوامل سلام و لعن و در قرآن کریم"، نشریه علوم و قرآن حدیث، شماره ۲۴، زمستان ۱۳۹۳ ه. ش.
- ۵- صالحی، علیرضا، "معانی واژه سلام در قرآن"، نشریه مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، شماره ۴۰، تابستان و پاییز ۱۳۸۶ ه. ش.
- ۶- کریمی، سعید، "سلام و تحیت"، نشریه درس‌هایی از مکتب اسلام، شماره ۱۰، بی تا.
- ۷- نساجی، زهرا، "اهمیت و فضیلت صلوات"، نشریه پاسدار اسلام، شماره ۳۰۳، اسفند و فروردین ۱۳۸۵ و ۱۳۸۶ ه. ش.